

УДК 316.613.432

Іванова Т.В.1

ВИВЧЕННЯ ЕМОЦІЙ У СОЦІОЛОГІЇ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ

В статті аналізується динаміка воззрених на место и роль эмоций в социальной жизни. Классики социологии (Э. Дюркгейм, М. Вебер и др.) рассматривали эмоции на макроуровне. В 70-х годах XX столетия эмоции начинают активно изучаться в социологии. На первом этапе наблюдается противостояние между культурологическим и позитивистским направлениями. Современное исследование эмоций ориентировано, прежде всего, на изучение их микроуровневых характеристик.

Ключевые слова: социология эмоций, теория идентичности, теория социального контроля, символический интеракционизм

The dynamics of the understanding the place and role of emotions in social life is analyzed in the article. Classics of sociology (Durkheim, Weber and others) saw emotion on a macro-scale. In the 70 years of the twentieth century, the emotions are beginning to be studied in sociology. In the first stage there is conflict between cultural and positivist directions. The modern study of emotion focused primarily on the study of their micro-level characteristics.

Key words: sociology of emotions, identity theory, theory of social control, symbolic interactionism.

У другій половині ХХ ст. у соціології з'являється значна кількість робіт, присвячена вивченню емоцій у контексті соціальної взаємодії; розвивається напрямок, який пізніше отримав назву «соціологія емоцій».

Метою даної статті є аналіз еволюції поглядів на роль та значення емоцій у суспільстві. Актуальність даної теми обумовлена потребою аналізу емоцій на рівні суспільства. Розвиток та функціонування суспільства неможливо пояснити, оперуючи тільки поняттям раціонального. Важливо, крім того, зрозуміти, що формування такого напрямку, як «соціологія емоцій» насправді не є випадковим, а представляє собою результат закономірної еволюції поглядів та намагання віднайти механізми людської поведінки.

¹ Іванова Татяна Владимировна - кандидат психологічних наук, доцент кафедри політології, соціології та психології Сумський державний університет

© Т.В Іванова, 2012

Соціологія емоцій виникає несподівано тільки на перший погляд. Аналіз праць класиків соціології показує, що передумови до включення емоції у сферу її інтересів були закладені у роботах К. Маркса, Е. Дюркгейма, М. Вебера, Дж. Зіммеля та інших.

Слід зазначити, що у роботах класиків емоції розглядалися на макрорівні, їх виникнення та різноманітність проявів описувались як результат структурних та інституційних змін. Поняття аномії у Дюркгейма, відчуження у Маркса, деіндивідуалізації у Зіммеля та харизматичного лідерства у Вебера імпліцитно включали емоції у якості одного з компонентів соціальних відносин. Зокрема, Маркс розумів емоційне життя як результат впливу певних типів виробництва. Представники соціальних класів, на його думку, відрізняються різними за формою та змістом переживаннями. Наприклад, за Марксом, для робітничого класу характерним є переживання відчуження та розчарування. Крім того, він вважав, що правлячий клас розповсюджує певні ідеї та цінності з метою посилення власного впливу. Зрозуміло, що ефективність впливу подібних ідей значно зростає за умови їх переносу через систему емоцій масового споживання [1].

Роботи Вебера, присвячені вивченню релігії у якості елемента соціально-економічних відносин, безпосередньо орієнтуються на використання феномену емоцій як фактору, що активізує поведінку людини. Вебер вважав, що капіталізм частково виник внаслідок емоцій занепокоєння віруючих та їх розчаруванням у існуючих системах релігійних правил та норм [2]. Втім, незважаючи на урахування емоцій у якості контексту соціальної поведінки, Вебер вважав їх відхиленнями у порівнянні з цілераціонально сконструйованою поведінкою [3].

Аналогічну думку про емоції як нижчу ступінь людської поведінки підтримував Ф. Тьонніс, втім припускаючи, що деякі емоції можуть бути пов'язані з почуттями, і таким чином, містити раціональні елементи [4]. Важливим значенням емоцій, на думку Тьонніса, є підсилення соціальних зв'язків та соціальної солідарності.

Роботи Дюркгейма також підкреслюють важливість емоційного компоненту у соціальному житті. Зокрема, він показав, що

релігійний екстаз є соціальним фактом, а не особистим досвідом. Він проаналізував емоційну реакцію як результат певного соціального конструювання, у ході якого значну роль відіграє сила морального примусу та нормативних приписів [5].

Одним з перших, хто здійснив перехід у вивченні емоцій від макроструктури економічних та релігійних чинників до мікроструктури соціальної взаємодії був Зіммель [6]. Перш за все, Зіммель розглядав емоції у якості одного з найважливіших елементів соціального життя. За Зіммелем, життя є потік переживань, які є культурно та історично обумовленими. Як процес безперервного творчого становлення, життєвий потік переживань невіддільний розсудливо-механічному пізнанню. Тільки через безпосереднє почуттєве сприйняття подій історії, різноманітних індивідуальних форм реалізації життя у культурі та інтерпретації на основі подібних переживань минулого, можна збагнути життя. Зіммель пропонує класифікацію культурних форм - за ступенем їх віддаленості від безпосередності переживання, від потоку життя. Найближчими до життя є спонтанні форми, такі, як обмін, дарування, наслідування, поведінка натовпу, тощо. Більш віддаленими від життєвих змістів є економіка та інші організації. Найбільшу дистанцію від безпосередності життя зберігають форми, названі Зіммелем чистими або "ігровими". Це такі форми, як старий режим, наука для науки, мистецтво для мистецтва, кокетство, тощо. Сучасний соціально-культурний розвиток вчений розглядає як процес зростаючого спустошення культурних форм, що супроводжується деіндивідуалізацією людини. Конкретно це виражається в інтелектуалізації виробництва та розвиткові грошового господарства. Вони символізують собою зростання "формалізації", відірваності від змісту. Гроші - формальний критерій цінності, що зрівнює все і вся, людей і речі, людей між собою. Інтелект забезпечує легкість розуміння, зворотню стороною якого стає рівняння на всіх, зниження загального рівня духовного життя і переживань. Так само гроші все більше виключають будь-який прояв безпосередності. У суспільстві формується загальне відчуження: гроші забирають у виробленої речі її доцільний характер, перетворюють її на засіб, працівник виявляється відчуженим від продукту своєї

праці; гроші просторово, а потім і духовно відокремлюють людину від належних йому речей - власник відчужується від володіння і т.д. У цьому процесі загального відчуження люди втрачають свою індивідуальність, переходять у одномірність. Таким чином, емоції (за термінологією Зіммеля - «потік переживань») виступають важливим компонентом розвитку та самореалізації індивідуальності, з одного боку та процесуальності життя, як такого, - з іншого. Але ускладнення соціального життя, зростання опосередкованості міжособистісних відносин приводить до того, що переживання (емоції) втрачають свій безпосередній вплив та заміщуються раціональними деіндивідуалізованими відносинами.

Втім, емоції продовжують відігравати певну роль у тих соціальних відносинах, які важко піддаються формалізації, зокрема у конфліктах. Для Зіммеля конфлікти виступали невід'ємним атрибутом соціального життя, його духовних, політичних, моральних, правових та інших проявів. Він вважав, що індивіди схильні не тільки до співпраці та організованості, але й до дезорганізації та різних деструктивних проявів, що тягне за собою зіткнення і конфлікти. Проте далеко не завжди конфлікти заслуговують на негативну оцінку, тому що не всі з них ведуть до руйнування соціальних структур і небезпечних соціальних змін. Найчастіше конфлікти дозволяють зберегти різномасштабні соціальні цілісності, виконуючи тим самим конструктивні функції. Особливо ефективними є не надто гострі і не дуже масштабні конфлікти. Вони здатні здійснювати функції впорядкування та інтеграції по відношенню до тих соціальних систем, всередині яких вони розгортаються. Зіммель виявляє деякі характерні особливості генези та вияву соціальних конфліктів. Він стверджує, зокрема, що гострота і динаміка конфлікту безпосередньо залежить від ступеня емоційної залученості учасників у сутність спірних питань. Чим вище напруженість емоцій і пристрастей, тим більш згуртованими є групи противників; чим більше існує підстав для кожної з них вважати перемогу самоціллю, тим більш бурхливим виявляється зіткнення і тим більш важкими і руйнівними можуть виявитися його наслідки.

Таким чином, Зіммель певним чином «реабілітує» вплив та значення емоцій у

соціальному житті, вважаючи їх фактором як індивідуального, так і соціального розвитку.

Роботи Зіммеля, зокрема, у галузі вивчення конфліктів, стимулювали І. Гоффмана до вивчення управління враженнями у міжособистих стосунках. Наприклад, Гоффман [7] стверджував, що негативні емоції, такі як збентеження та сором, є результатом неспроможності підтримати бажану самопрезентацію. Гоффман значно розширив розуміння місця емоцій у соціальному житті, вказавши, зокрема, на важливу роль емоцій як чинника соціального контролю. Крім того, Гоффман презентував ідею емоційної девіантності, яка виникає у індивіда, який не спроможний або не бажає підтримувати відповідні афективні орієнтації на ситуацію, яку він не розуміє належним чином.

Таким чином, теоретики - класики показали, що емоція є соціальним утворенням, а не проявом індивідуального життя окремої людини. З іншого боку, вони ще не створили цілісний, системний погляд на емоції як на елемент соціального життя.

Істотне зрушення у вивченні соціологічних аспектів емоцій відбувається у 1970-х роках ХХ століття.

Перший етап розвитку соціології емоцій характеризується своєрідним конфліктом між позитивістськими та культурологічними теоріями [8], [9], [10]. Прикладом позитивістського погляду на соціологію емоцій є роботи Кемпера [11], який розглядає емоції у контексті ситуативного підходу. На його думку, структурні компоненти ситуації викликають різноманітні за знаком та якістю емоційні стани. Наприклад, втрата статусу приводить до відчуття смутку, досади, зневіри.

З іншого боку, культурологічний напрямок розглядав емоції у контексті соціальних норм та цінностей. У свою чергу, у межах культурологічного напрямку існували різні підходи до інтерпретації ролі та значення фізіологічних проявів емоцій. На думку таких теоретиків, як Хохшильд [12] і Шефф [13], фізіологічні основи емоцій є первинними, базовими, на які накладаються соціокультурні процеси. Інші дослідники стверджували, що емоційна реакція є формою недиференційованого збудження, яке стає усвідомленим та зрозумілим тільки у контексті його означення [14].

Компромісне вирішення зазначеної проблеми запропонував Теодор Кемпер [15]. Він розрізняв базові та соціальні емоції. Базові емоції є вродженими і біологічно запрограмованими; соціальні емоції є результатом культурних впливів. Таким чином, з одного боку, існує обмежено коло базових емоцій, форма прояву яких не розрізняється у представників різних культур. З іншого боку, число та характер соціальних емоцій визначається соціальними відносинами і культурними цінностями.

Незважаючи на дебати серед позитивістів та представників культурологічного напрямку, ранні роботи у галузі соціології емоцій вже чітко окреслили нішу для подальшого їх емпіричного дослідження. Перш за все, представники конкуруючих напрямків виступали проти розуміння емоцій як тільки обумовлених біологічно, вказуючи на значну культурну та соціальну опосередкованість емоційних переживань.

Початком сучасного розуміння емоцій стали роботи А. Хохшильда [12], яка вводить чотири параметри для пояснення емоцій – емоційні правила, емоційна робота, зовнішнє вираження емоцій та глибина переживань, які, у свою чергу, визначають тип та тривалість емоцій та їх відношення до ситуації. Коли те, що ми відчуваємо, відрізняється від культурних очікувань людина починає активно управляти емоціями, займатись «культурним менеджментом» (за термінологією авторки), з метою створити емоції, що більше відповідають правилам та нормам. Таке управління може приймати різні форми. Наприклад, людина може демонструвати зовнішні параметри емоційних переживань, не відчуваючи відповідних почуттів, але викликаючи відповідну реакцію з боку оточуючих. З іншого боку, активна робота з зовнішніми емоційними проявами може, врешті решт, змінити внутрішній стан людини. Вивчаючи роботу стюардес, Хохшильд помітила, що демонстрація дружнього ставлення до пасажирів поступово приводила до переживання справжніх позитивних емоцій, що фіксувалось у зміні певних фізіологічних параметрів (дихання, пульс, тиск тощо). Здатність змінювати власний емоційний стан для більш ефективного виконання професійних обов'язків Хохшильд назвала «емоційною роботою».

У цілому ж, роботи Хохшильда та Кемпера в значній мірі активізували дослідження

у галузі соціології емоцій, спровокувавши розмаїття досліджень у галузях культурних чинників емоцій, соціалізації емоцій, емоційних відхилень тощо.

Досить активно вивчаються соціальні аспекти емоцій представниками символічного інтеракціонізму.

Зокрема, Ш. Страйкер (теорія ідентичності) [16] розглядає поняття Self як ієрархічно організовану систему ідентичностей, що знаходить прояв у системі зобов'язань (дружина, мати, юрист, спортсмен, тощо). Емоції виступають у якості факторів, що мотивують людську активність. Тобто, коли певна соціальна роль стимулює позитивні емоції, то людина намагається її закріпити. Невдоволення соціальною позицією (наприклад, блокування кар'єри менеджера) може стати фактором зміни соціальних пріоритетів (орієнтація на сім'ю або хобі). Емоції, таким чином, відіграють сигнальну роль, вказуючи рівень адаптованості до певної ситуації та якість виконання соціальних норм.

Вивчення значення емоцій як фактора формування та закріплення ідентичності також проводилось П. Берком [17] (теорія контролю ідентичності). Він стверджує, що будь-яка людина має потребу у збереженні ідентичності, і, таким чином, будь-яке її порушення призводить до стресу та негативних емоцій. За Берком, особистість має складну структуру ідентичностей, що знаходяться у ієрархічному взаємозв'язку. У випадку, коли індивід отримує інформацію, що підтверджує його ідентичність, він переживає позитивні емоції, і навпаки, значне розходження між розумінням власних якостей та отриманими оцінками формує різноманітні негативні емоції. Таким чином емоції, з точки зору Берка, є фактором закріплення ідентичності.

На відміну від теорії символічного інтеракціонізму, яка зосередила увагу на особистості, що існує у просторі культурних значень, Кемпер [18] запропонував розуміння емоцій, що базується на основних принципах теорії соціального обміну. Він стверджував, що соціальні відносини базуються на двох універсальних принципах - статусі та владі. Емоції виникають у випадках зміни рівня статусу або влади. Форма та направленість емоцій залежать від особливостей сприйняття відповідної ситуації. Наприклад, гнів виникає у випадку, коли людина вважає, що може виправити втрату власного статусу; у

випадку ж розуміння неможливості змінити соціальну позицію людина у більшій мірі буде відчувати смуток та депресію.

Послідовником Кемпера, що розглядав статус та владу у якості основних умов соціальної інтеракції, був Р. Коллінз [19]. На його думку, соціальна макроструктура залежить від особливостей взаємодії між окремими людьми. Він розвиває поняття «емоційної енергії», яка формується у процесі міжособистісних інтеракцій. Подібні інтеракції носять характер ритуальної взаємодії і можуть створити загальний емоційний настрій, який, у свою чергу, стає фактором, що підтримує продовження взаємодії. Цей процес Коллінз назвав «ритмічним захопленням», сутність якого проявляється у тому, що повторення взаємодії базується на тому, що вона продукує позитивний емоційний настрій, який, у свою чергу формує позитивну емоційну енергію, сприяє груповій солідарності та окреслює кордони між групами. «Ритмічне захоплення» перетворює повсякденні дії у символічну форму, які отримують здатність генерувати емоційну енергію у інших випадках. Крім того, така ритуальна взаємодія породжує морально-нормативний тиск, який регулює взаємовідносини. Емоції, у даному випадкові, можуть виступати фактором, що регулює взаємовідносини, наприклад, гнів може виникнути у випадку порушення норм та правил групової взаємодії.

Актори, що продукують велику кількість емоційної енергії у процесі ритуальної взаємодії, за Коллінзом, можуть претендувати на високий статус та владу. Таким чином, індивідуальний рівень взаємодії є умовою створення нових форм соціальної взаємодії на рівні суспільства.

Е. Саммерс-Еффлер [20], продовжуючи вивчення впливу емоційної енергії на формування міжособистісних інтеракцій, сфокусувалась на аналізі негативних аспектів емоційності (страх, тривога, сором). На її думку, негативні емоції виникають у індивіда внаслідок неможливості уникнути тих форм ритуальної взаємодії, у яких він має низький рівень влади. Саммерс-Еффлер у подальшому розширює власну теорію [21], вводячи поняття «символічних елементів інтеракції», які нею розглядаються у якості найважливішого компоненту ритуальної взаємодії. Досвід позитивної емоційної енергії підвищує почуття власної самооцінки і змушує людей у більшій

мірі орієнтуватись на групові норми. З іншого боку, досвід негативної емоційної енергії знижує самооцінку і, отже, зменшує імовірність здійснення групоорієнтованої символічної взаємодії, що, у свою чергу, призводить до зниження рівня групової солідарності.

Т. Шефф [22] розвиває іншу позицію щодо ритуальної взаємодії. На його думку, негативні емоції (такі, як сум, страх, і гнів) є універсальними, оскільки соціальні ситуації, що провокують їх виникнення також є універсальними. Наприклад, відчуття втрати пов'язане з виникненням горя і страху. Шефф вважає, що переживання подібних негативних емоцій є необхідним для психічного здоров'я людини. Роль суспільства у регуляції зовнішніх проявів негативних емоцій полягає у формуванні системи ритуалів, символів, інших колективних практик, які дозволяють організовувати та регулювати прояви негативних емоцій.

Таким чином, Коллінз та Шефф погоджуються з тим, що емоції є важливим елементом соціальної ритуальної взаємодії. Різниця полягає у оцінці ролі емоцій. У Коллінза емоції формують групову солідарність та структурують суспільство на макрорівні, за Шеффом, емоції забезпечують раціоналізовані засоби вирішення складних життєвих ситуацій, є необхідним елементом соціального досвіду.

Таким чином, перераховані теорії емоцій розглядають їх у якості одного з елементів суспільного життя, що забезпечує мікро- та макрорівень функціонування суспільства та формування групової солідарності. Указаний рівень аналізу не бере до уваги особистісні або індивідуальні характеристики емоцій.

Усі соціологічні теорії, за винятком психоаналітичного підходу Томаса Шеффа, зазначають, що люди, які займають різні соціальні позиції, мають різний досвід емоційних переживань. Огляд експериментальних досліджень у галузі соціології емоцій, зроблений Дж. Міровським та К. Росс [23] дозволяє продемонструвати існування такої тенденції. Наприклад, жінки частіше повідомляють про переживання стресу порівняно з чоловіками, неодружені люди частіше переживають стрес порівняно з одруженими, рівень стресу у людей з меншою освітою та меншим рівнем доходів вище, ніж у тих, хто має високий дохід та якісну високу освіту. Наявність дітей підвищує рівень стресу у батьків, рівень сімейної задоволеності і

благополуччя падає після народження дитини і вже не повертається до початкових показників. Люди, які переживають негативні події життя (наприклад, втрата роботи, смерть подружжя, хвороби і нещасні випадки) доповідають про більший та інтенсивніший спектр негативних переживань. Релігійність, віра у Бога формують більш позитивне світосприйняття. Молодші за віком частіше переживають депресію і занепокоєння, ніж люди середнього віку. Цікаво, що тривога неухильно знижується з віком, в той час як рівень депресії знижується від молодшого до 55-річного віку, а потім знову починає збільшуватись.

Дослідження П. Тойтс [24] також показали, що рівень соціальної інтегрованості безпосередньо пов'язаний з особливостями емоційної сфери і, взагалі, з рівнем психічного здоров'я. Тойтс вказує, що особи з меншою кількістю соціальних контактів частіше відчувають руйнівні негативні переживання. Пізніше Тойтс дещо змінила свої висновки. Вона виявила, що психологічний стрес залежить не стільки від кількості соціальних контактів, скільки від значення цих контактів для окремої людини [25]. Вона констатувала значну різницю між «обов'язковою» та «добровільною» ідентичністю. Різниця між зазначеними типами ідентичностей полягає у тому, що індивіду легше оперувати з добровільними ідентичностями і, при необхідності, відмовитись від деяких з них. Можна стверджувати, що добровільні ідентичності виступають своєрідним захистом у стресових ситуаціях, коли індивіду потрібно змінити стратегію власної поведінки.

Таким чином, сучасна соціологія емоцій, здійснивши перехід від макро- до мікрорівня аналізу емоційних переживань, пропонує широкий клас пояснень ролі та значення емоцій у житті сучасного суспільства. Зокрема, розглядається поняття Self як система переживань, через які соціум впливає на окремого індивіда, аналізується мотиваційний компонент емоційної сфери, а також здатність емоцій підтримувати або змінювати соціальну структуру.

Література

1. Маркс К. Капитал. Т. I // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 23. – М., Мысль, 1960. – 907 с

2. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем./Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова. — М.: Прогресс, 1990.—808 с.— (Социологич. мысль Запада).
3. Вебер М. Основные социологические понятия // Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. [Пер. с англ., фр., нем., ит.] / Сост. и общ. ред. С. П. Баньковской. — М.: Книжный дом «Университет», 2002. — Ч. 1. — С. 56-73.
4. Теннис Ф. Общность и общество / Ф. Теннис // Социологический журнал. — М., 1998. — № 3/4. — С. 207-229.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. — Пер. с фр. и послесловие А. Б. Гофмана. — М.: Наука, 1990. — 318 с.
6. Зиммель Г. Избранные работы / Г. Зиммель. — М.: Ника-Центр, 2006. — 437 с.
7. Гоффман Э. Социология лицейства / Е. И. Кравченко. — М.: МГУ, 1997. — 222 с.
8. Steven G. L. Social Structural Effects on Emotion // Research Agendas in the Sociology of Emotions / Ed. by T. D. Kemper. — Albany: State University of New York Press, 1990. — Pp. 134–179
9. Scheff T. J. Shame and Conformity: The Deference-Emotion System / T. J. Scheff // American Sociological Review. — Journal of the American Sociological Association, 1988. — Vol. 53. P. 395–406.
10. Thoits P. A. The Sociology of Emotions / P. A. Thoits // Annual Review of Sociology, 1989. — Vol. 15. — P. 317–342
11. Kemper T. D. Emotion Work, Feeling Rules and Social Structure / T. D. Kemper // American Journal of Sociology: The University of Chicago Press, 1979. — Vol. 85. — P. — 551–575
12. Hochschild A. R. The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling // A. R. Hochschild. — Berkeley: University of California Press, 1983. — 323 с.
13. Scheff T. J. Catharsis in Healing, Ritual and Drama / T. J. Scheff. — Berkeley: University of California Press, 1979. — 212 с.
14. Schacter S. and Singer E. Cognitive, Social, and Physiological Determinants of Emotional State / S. Schacter and E. Singer // Psychological Review. — Journal of the American Psychological Association, 1962. — Vol. 69. — P. 379–399
15. Kemper T. D. How Many Emotions Are There? Wedding the Social and the Autonomic Component / T.D. Kemper // American Journal of Sociology: The University of Chicago Press, 1987. — Vol. 93. — P. 263–289. — Режим доступа: <http://links.jstor.org/sici?sici=0002-9602%28198709%2993%3A2%3C263%3AАНМЕАТW%3E2.0.CO%3B2-4>
16. Stryker S. Identity Theory // Encyclopedia of Sociology / Ed. by E. F. Borgatta and R. J. V. Montgomery. — New York: Macmillan, 1992. — Vol. 2. — P. 871–876
17. Burke P. J. Identity Processes and Social Stress / P.J. Burke // American Sociological Review. — Journal of the American Sociological Association. — 1991. — Vol. 56. — P. 836–849
18. Kemper T. D. A Social Interactional Theory of Emotions / T.D. Kemper. — New York: Wiley. — 1978. — 216 с.
19. Collins R. Interaction Ritual Chains / R. Collins. — Princeton, NJ: Princeton University Press. — 2004. — 278 с.
20. Summers-Effler E. The Micro Potential for Social Change: Emotion, Consciousness, and Social Movement Formation / E. Summers-Effler // Sociological Theory. — New York: Wiley, 2002. Vol. 20 (1). P. 41–60.
21. Summers-Effler E. Defensive Strategies: The Formation and Social Implications of Patterned Self-Destructive Behavior // Advances in Group Process / Ed. by J.H. Turner. — Bingley: Emerald Group Publishing Limited. — 2004. — Vol. 21. — P. 309–325
22. Summers-Effler E. Sense and Context: The Role of Emotion and Culture in the Process of the Self / E. Summers-Effler // Advances in Group Processes / Ed. by Jonathan Turner. — 2004. — P 234-256.
23. Mirowsky J. and Ross C. Social Causes of Psychological Distress / J. Mirowsky and C. Ross. — New York: Aldine de Gruyter. — 1989. — 117 с.
24. Thoits P. A. Multiple Identities and Psychological Well-Being: A Reformulation and Test of the Social Isolation Hypothesis / P.A. Thoits // American Sociological Review. — Journal of the American Sociological Association. — 1983. — Vol. 48(2). P. 174–187.
25. Thoits P. A. Identity Structures and Psychological Well-Being: Gender and Marital Status Comparisons / P.A. Thoits // Social Psychology Quarterly. — Journal of the American Sociological Association. —1992. Vol. 55. — P. 236–256.